

Csak diszkrétén!

MAGYAR ZSIDÓ KOMMUNISTÁK A HOLOKAUSZTRÓL 1944–1974

Ott szeretném felvenni Karády Viktor úttörő politikaszociológiai elemzésének fonálát, ahol az érdekes szerző maga is „részletesebb tárgyalás” szükségességére figyelmeztet.¹ Karády itt csak jelzi, hogy a holokausztra és egyáltalán a (feladott) zsidó identitásra 1945 után alkalmazott „tabu”, vagyis nyilvános *elhallgatási* felhatalmazás legalább annyira lehetett felszabadító hatású a holokauszt túlélőire (hiszen a rég áhított teljes társadalmi integráció esélyével kecsegtetett), mint amennyire „az önfeladásnak, az identitás elfojtásának, a kényszeres önárulásnak a médiuma volt”.

Azt szeretném bemutatni főként a korszak hivatalos kultúrpolitikáját elemezve, hogy a túlélők alapvetően *rossz feltételekkel* jutottak hozzá ehhez az elhallgatási felhatalmazáshoz és vele a társadalmi integráció esélyéhez. (Látni fogjuk, hogy az integráció nem is vált valóra.) Igaz, jobb feltételekre nem is törekedhettek, mert a kommunista ideológiából csakis ezek a rossz feltételek következtek.

E rossz feltételek csomópontja az volt, hogy a holokauszt náci és nyilas elkövetőinek nyilvánvaló elítélésén *kívül* a túlélőknek a történekeért bizonyos mértékig a zsidó áldozatok tömegét, sőt, még a túlélők bizonyos típusait is hibáztatniuk kellett. Például azzal, hogy „túrtek, mint a birkák ahelyett, hogy ellenálltak volna, mint a kommunisták”. Vagy azzal, hogy „amíg lehetett, nyereszkedők, népnyzók voltak, csak azt kapták, amit megérdemelték”. Vagy azzal, hogy „kérdednek a szenvedéseikkel, előjogokat követelnek, pedig élnek, mint hal a vízben, gátlástalanul feketéznek”. Ami azt jelentette, hogy – adott lévén az igazságtétel kiróható összmenyisége – a túlélők nem ítélték el túlzott mértékben az elkövetőket vagy az asszisztálókat, ha egyszer a történekeért bizonyos mértékig saját társadalmi csoportjukat is kárhoztatniuk kellett.

A holokauszt bűnösségi mérlegét azonban nem csak a fent summázott „néphangulati” értékelések borították fel a hozzájuk igazodó, nagyon korai parasztpárti megnyilvánulásokkal egyetemben. (Jól ismertek Darvas József, Veres Péter 1945 tavaszi vagy Illyés Gyula 1946-os szövegei, amelyek a túlélők bizonyos típusait szenvedéseik túlhangsúlyozása vagy/és megmentőik iránti hálátlanságuk miatt kárhoztatták.) Kevésbé veszi számba a holokauszt utóéletének irodalma maguknak a túlélőknek azt a végső soron racionális belátását, hogy csakugyan van mit szégyellniük a zsidók közelmúltbeli magatartá-

sán. Elsősorban a szolidaritás hiányát szégyellhették, amely a holokauszt során a zsidó szervezetek passzivitásában, némelyik családságában éppúgy megnyilvánult, mint egyes mentőakciók haszonleső protekcionizmusában, a ritka menekülési esélyek körüli, egymást letipró tülekedésben, vagy egyes zsidó légerfelügyelők, kápók szadizmusában.

A holokauszt bűnösségi mérlegének *kommunista* megvonása deklaráltan osztály-, és nem faji vagy felekezeti szempontú társadalomszemléleten alapult. Ez abszolút nővumnak tetszhetett a faji-felekezeti bélyeget viselő túlélők számára még akkor is, ha az alkalmazott osztályszempontok sok esetben opportunusak voltak, pl. a kriptofasiszta kisnyilasok nagy fokú türelmet élveztek az MKP részéről tömegbázisának megszerzése érdekében, viszont nem sokkal Izrael államának megalakulása után a kommunista hatalom üldözni kezdte a kimondottan baloldali cionista mozgalmak egykori és kurrens résztvevőit, és több ezer „osztályidegen” holokauszt-túlélőt is kitelepített a „régii rend” prominenseivel együtt. A kommunista rendőrség 1946-ban még falazott is a „feketetés” címén kiszemelt zsidók pogromszerű meglinceléséhez. Mégis, a túlélők számára a gyötrelmes önvádakkal teljes holokausztrauma és a terhekké vált zsidó identitás legbiztosabb kitörlését, amint azt Karády út-

törő elemzése sokoldalúan érzékelteti, éppen a kommunista ideológia ígérete.

A túlélők tehát vagy kommunisták lettek, vagy zsidók maradtak és így vagy úgy a perifériára kerültek. Ilyen egyszerű formára is lehet redukálni az alkut, amelyet az új hatalommal kellett megkötniük. Nagyon érzékletesen ábrázolja a túlélők elé tárt magatartási választást Aczél György életútinterjújának egy 1947-re vonatkozó részlete: „...összehívtam a zempléni zsidókat, és azt mondtam, hogy kérem, ha nem akarják örökké az antiszemizmust, hagyják abba a falu felforgatását, hogy hol van a hokedlájuk. Ha itt akarnak élni, akkor békét kell valahogy kötni az emberekkel.”²

Ha – mint azt legnagyobb számban tették – a kommunista utat választották, ehhez először is, ha még nem tették volna, fel kellett hagyniuk vallásuk gyakorlásával, és fel kellett számolniuk kapcsolataikat, amelyek „osztályidegen” vagy cionista, netán Izraelbe vagy más „imperialista” államba emigrált sorstársaikhoz fűzték őket. Valamint, ahogy az Aczél-idézetből is kitetszhetett, még meg is kellett bocsátaniuk az *ellenük* elkövetett vétkeket. Ez is ára volt annak, hogy ha nem is jóvátétel, de legalább hallgatás övezze azt a kínos tény, hogy Magyarország zsidóságának jó félmillió tömege pusztán zsidósága miatt, szegyenletes körülmények között esett áldozattá az ellene indított hadjáratnak.

Feltehető a kérdés, hogy a holokausztnak és egyáltalán a zsidóságnak mint témának a közbeszédből való tudatos kiiktatása vajon kiknek az érdekét vagy védelmét szolgálta: a túlélő zsidóké-e, vagy pedig a nem-zsidóké, a holokauszt előtt annak idején minimum szemet hunyó többségét? Esetleg ezeket is, azokat is?

Egy újabb elemzés értelmében³ a túlélők csupán csatlakoztak egy sokkal nagyobb terjedelmű alkuhoz, amelyet a berendezkedő kommunista hatalom a teljes *nem-zsidó* népességgel kötött, majd azután meg is erősített volna 1956 után. Azok a nem-zsidók ugyanis, akik annak idején tétlenül túrték vagy kárörvendve fogadták zsidó honfitársaik elpusztítását, és még vagyonuk elrablásában is vétkesek voltak anélkül, hogy „különösebb kellemetlenségeknek lettek volna kitéve”, írja György Péter (23), Kádár bűnben fogant hatalmát elfogadva most újabb garanciákat kapnak, hogy „ezt a rettenetes kérdést hosszú évtizedekre [ismét: H. M.] kívül helyezhetik a félelmeik, majd a lelkiismeretük világán” (66).

Bizonyára volt olyan szándéka is a holokausztról és a zsidóságról mint témáról való tudatos hallgatásnak, hogy ne kapjon újult erőre a nem-zsidó tömegek régtől beivódott antiszemitizmusa, illetve hogy ezek a tömegek könnyebben váljanak a „zsidó bosszúként” is jellemzett, mert zsidó politikusokkal és rendőrökkel megtűzdelt új berendezkedés támogatóivá. Ez a szándék azonban, ha volt, és járulékosan valószínűleg volt is ilyen, sokkal biztosabban volt kivihető rendőri módszerekkel, pl. a zsidózás vagy az államellenesség kemény megtorlásával, vagyis el kellett törpülnie a hallgatás fő motívuma mellett. György Péter elemzésének bökkenője valószínűleg az, hogy a magyar tömegek valójában sem 1956-ig, sem azután nem éreztek túlzott bűntudatot a holokauszt történései miatt – vagyis „megnyugtatójukra” sem volt szükség a holokausztról való tapintatos hallgatás révén. Ugyanazért fogadták el Kádár bűnben fogant hatalmát, amiért előbb a háború utáni kommunista hatalomátvételt, melyet hasonlóan bűnösnek tekintettek: kisemberi beletörődésből, kényszer hatására, minimális belső háborgással.

Hogy válaszoljak az imént feltett kérdésre: a hallgatási alku nem szolgálta sem az önvádakkal küzdő túlélők, sem pedig az így vagy úgy vétkes nem-zsidó tömegek megnyugtatóit, szolgálta viszont teljes egészében a kommunista hatalom fenntartását. (A túlélőknek mint zsidóknak a megnyugtatóival olyannyira nem törődött a hatalom, hogy egyházzellenes fellépései a zsidó egyházat sem kímélték, és még saját élcsapatából, a pártból is az elsők között gyomlált ki „cionista” vagy „kozmpolita” zsidókat.)

A hatalomtechnikai módszereit Moszkvától elleső új hatalom először is meg nem történte hazudta, pontosabban az általános háborús veszteségek pusztá tartozékként kezelte a holokausztot.⁴ Ez a megoldás rövid úton diszkussziós pályán kívülre helyezte mind a náci cseppet sem mellékes, hanem mindvégig centrális zsidóellenes hadjáratát (a náci, ugyebár, kizárólag a kommunista megsemmisítésére törtek), mind pedig a zsidóságot magát mint a háború során bármilyen külön szerepet játszó aggregátumot.

A Moszkvából hazatelepülő zsidó kommunisták a zsidó involváltság eltagadása érdekében első dolgukként hallgattatták el a holokausztot

személyesen átélthetők zsidó kommunistákat, például Demény Pált és frakcióját.

A zsidók olyannyira nem illettek bele a kommunista propaganda háborús forgatókönyvébe, hogy mentésük kommunisták részéről mozgalmi vétségnek számított. „Később Décsi is, felső kapcsolata is figyelmeztették Aczélt, hogy álljon le a párt feladatkörén kívül eső és a párt akcióit veszélyeztető zsidómentéssel. Mások is kaptak hasonló figyelmeztetést.” 1949-es letartóztatása után „többek közt azzal vádolják, hogy 1944-ben a pártfegyelmet megsértve és a párt eszközeit a saját céljaira használva mentette a zsidókat”. Aczél György állítólag „dühös volt”, ha akár barátai is, mint Vas István vagy Szántó Piroska, az ő holokauszt alatti mentőakcióiról írtak.⁵

A szovjet vezetés számára abszolút elsőbbséget élvezett az Ügyért folytatott fegyveres harc holmi üldözött zsidók mentése fölött. Valószínűleg úgy vélték, a holokauszt kifejezetten hasznos a háború végeredménye szempontjából, hiszen „erőt von el” a német vagy magyar hadigépezettől. (A keveseket, mint például Wallenberget, akik annak idején megpróbálták útját állni a holokausztnak, mint illetéktelen beavatkozókat a háború végeztével lehetőleg ki is vonták a forgalomból. Más hősökre, mint a Vörös Hadsereg katonáira, egyszerűen nem volt szükség.) Eltárnácsolták magyar elvtársaikat 1944-ben még attól is, hogy akár csak tiltakozzanak a zsidóüldözések ellen, hát még hogy tevőleges részt vállaljanak a mentőakciókból. Ennek megfelelően a csekély létszámú, földalatti magyar kommunista mozgalmat a zsidók éppen folyó vagy már lezajlott deportálása mint probléma „teljesen hidegen hagyta, az 1944-ből származó nem kevés kommunista röplap számára ez a kérdés egyszerűen nem létezett”.⁶ A Békepárt két nem-zsidó aktivistájának, Fehér Lajosnak és Gyenes Antalnak 1944. június 30-ra tervezett, kifejezetten a deportálások ellen tiltakozó röplapjait például, állítólag Gyenes „felső összekötőjének” utasítására, még terjesztés előtt az utolsó szálig el kellett égetni.⁷

Hogy azután, évtizedekkel később, miért ódzkodott sokáig a magyar kommunista vezetés a tényleges magyarországi (keresztény) zsidómentők izraeli elismerésre való fölterjesztésétől, arra éppúgy lehet magyarázat szégyenkezése, hogy annak idején nem tett eleget a származásuk miatt fenyegetett embertömegekért, mint balhiedelme, hogy ha a mentőakciókról nem esik szó, akkor maga a holokauszt is megmarad a feledés homályában – túl persze azon, hogy még kegyeleti ügyekben sem volt inyére együttműködni a „cionista” izraeli hatóságokkal.

Révai 1945–49 és Rákosi 1948–49 és 1951–55 közötti beszédeit, cikkeit áttanulmányozva⁸, egyetlen egy utalást találtam a magyarországi holokausztra, de az is csak Mindszentynek és híveinek a kipellengérezését szolgálja, a zsidóság említése nélkül, és más háborús embervesztésekkel egy sorban: „Most fenyegetnek kiátkozással, de amikor az országot németek és a nyilasok rabolták, amikor a büntetőszázadokban, muszokban és egyéb mozgó veszthelyeken százezreivel gyilkolták az embereket, amikor tízezerrel hajtották el a leventegyerekeket, akkor ezek az urak helyeselték vagy meglapultak.”⁹

A kor vezető kommunista ideológusainak tulajdonított, és állítólag éppen a magyarságnak a holokausztért viselt felelősségét verbalizáló „bü-

nös nemzet” kifejezés helyett én rendre a „Hitler utolsó csatlósa” országjellemzéssel találkoztam; ez utóbbi kifejezés azonban biztosan nem a holokausztra vonatkozik, hanem csupán arra, hogy az úri Magyarország a gaz Hitler oldalán az utolsó pillanatokig hadban állt a dicső Szovjetunióval.

Említettem, hogy azoknak a túlélőknek, akik a kommunista ideológiát választották, fel kellett számolniuk zsidó identitásukat és kapcsolataikat. Azok a túlélők pedig, akik írói tehetséggel is meg voltak áldva, és nemcsak személyükben, de írókként is csatlakoztak a kommunista ideológiához, ettől kezdve már a saját, személyesen átélthetők közelmúltjukat is csak a fent jelzett gorbaba szűkítésekkel és torzításokkal ábrázolhatták. Két jelentős író túlélő, Szép Ernő és Zsolt Béla akadt csak, aki emlékező prózájában nem vállalta el a holokauszt és a zsidó involváltság letagadását (*Emberszag*, 1945, *Kilenc koffer*, 1946) – egyik sem volt vagy lett kommunista.

Hosszú azoknak a kommunistává lett túlélő íróknak vagy/és publicistáknak, kritikusoknak, esetenként költőknek a sora, akik zokszó nélkül beálltak a vezető ideológusok által összerótt műltszemléleti kalodába. Déry Tibor, Örkény István, Karinthy Ferenc, Hágy Gyula, Németh Andor, Méray Tibor, Tardos Tibor, Bacsó Péter, Szász Péter, Keszi Imre, Lukács György, Szabolcsi Miklós, Nagy Péter, Pándi Pál, Rényi Péter, Illés Béla, Devecseri Gábor, Enczi Endre, Vészi Endre, Hegedűs Géza, Fehér Klára, Gádor Béla, Tabi László, Goda Gábor, Boldizsár Iván, Nemes György, Somlyó György, **Eörsi István**, Benjámin László, Aczél Tamás és még nagyon sokan mások azzal, hogy kommunista írókká lettek, megszűntek zsidó személyek lenni. Ettől kezdve még saját 1944–45-ös, zsidókként átélthetőségüket sem tudták másnak látni, mint jelentéktelen, „partikuláris”, talán soha-nem-is-volt közjátéknak a fasizmus és a kommunizmus erőinek világméretű, a kommunizmus győzelmével végződő összecsapásában.

A műltszemléleti kaloda nem volt áthatolhatatlan. Kilépett belőle, hogy csak egy-két példát említsek, a nagy tekintélyű, Moszkvából 1945-ben szovjet tisztí egyenruhában hazatért Illés Béla, aki a budapesti gettó sárga csillagos lakóinak, köztük saját édesanyjának a megkönnyeztető felszabadulását is bemutatta (*A vígszínházi csata*, 1951). Vagy az Auschwitzban elpusztított Böhm Aranka és Karinthy Frigyes írófia, Karinthy Ferenc, aki az elmaradhatatlan baloldali ellenállók közé Jutkát, elbeszélése főhősének csakis zsidósága miatt üldözött szerelmét is becsempészte (*Budapesti tavasz*, 1954, filmen: 1955).

A fent felsorolt, főként a *Szabad Nép* köré csoportosult kommunista írók és publicisták beszédmódja csak a holokausztról és a zsidóságról való hallgatás tekintetében volt egységes. Sokan közülük már 1953-tól szembefordultak a kommunizmus sztálini-rákosista változatával, vagyis korábbi kommunista önmagukkal – 1956 után, mint köztudott, ők szinte mindnyájan börtönbe kerültek vagy emigráltak.¹⁰ A holokausztról és a zsidó involváltságról tanúsított, évtizedesnél is hosszabb hallgatást 1958-ban egy olyan kommunista író törte meg, akitől ezt senki sem várta: az 1956-ig vakbuzgóan marxista, sőt „szektás” Keszi Imre. *Elysium* című, a holokauszt szörnyűségét koncentráltan ábrázoló, minden körülmé-

nyét néven nevező kisregénye ráadásul minden jel szerint marxista zenetudós társának, Szabolcsi Bencének a holokauszt során meggyilkolt kamaszfiát avatta főhősévé Szekeres Gyuri néven. A furcsa kis könyv azonban elszigetelt maradt. A holokauszt és a zsidó identitás körüli, hivatalosan is elvárt „diszkrécio” igénye az elkövetkező években alig vesztett erejéből a többi zsidó származású íróra nézve. A Kádár-rendszer abban is a Rákosi-rendszer puha változatának bizonyult, hogy – a korabeli Szovjetunióhoz hasonlóan – érvényben próbálta tartani a világháborús évek zsidómentes értékelésének és ábrázolásának követelményét.¹¹

Csak olyan, erősen szublimált ábrázolások voltak kívánatosak, mint amilyen pl. az *Egy szerelem három éjszakáját* jellemezte (a zenés darabot, Hubay Miklós, Vas István és Ránki György közös munkáját 1960-ban mutatták be, a belőle készült filmet 1967-ben). Itt egyetlen szó vagy kép sem utal a munkaszolgálatra behívott hős, Radnóti Miklós zsidó származására, ehelyett katonaszökevényi minőségben szerepel. Ráadásul a darab fő motívuma – az ti., hogy Radnóti nem hajlandó a neki felkínált bujkálást választani, sem az ellenálláshoz csatlakozni, hanem emelkedett lélekkel teljesíteni fogja a behívóparancsot – azt az ócska egykorú néphangulatot igazolja (amelyet a Moszkvából jött zsidó kommunisták is a magukévá tettek), hogy „úgy kell nekik, hagyták magukat elhajtani, mint a birkák, ahelyett, hogy ellenálltak volna”.¹²

Hasonlóan szublimál, noha kevésbé poétikus Boldizsár Iván *Királyalma* c. 1964-ben publikált elbeszélése, amely egy másik, már a nyilas időkben lejátszódott mentési kísérletről ad számot. A zsidó munkaszolgálatos Szerb Antal, Halász Gábor és Sárközi György megköszöni ugyan a baloldali ellenállók által felkínált szökés és rejtekhely lehetőségét, de nem kíván élni az ajánlattal, ehelyett minden bizalmát a munkásszárad emberségesnek tűnő tisztjébe veti – el is pusztul két héten belül. „Csak magukat hibáztathatják” – halljuk szinte a csúfondáros rezümét. – „Miert nem bíztak jobban a baloldali ellenállókban?”

Talán túlzok, amikor az áldozatok hibáztatását (blaming the victim), ezt az öngazoló szociálpszichológiai gesztust szűröm ki a most említett két műből; mindenesetre az a két másik mű, amely ugyanezekben az években a holokauszt immár kertelés nélkül zsidónak nevezett áldozatairól íródott, empátiája és irodalmilag is alátámasztott igazsága miatt efféle áldozathibáztató gesztus kihámozására biztosan nem ad alapot. Mindkettőt nem-zsidó írta, talán azt jelezve, hogy a nem-zsidó írók ekkoriban a zsidóknál sokkal kevésbé voltak foglyai a holokausztbaüzlés vagy -szublimálás felülről is sarkallt készítésének. A népi írókhoz tartozó Fekete Gyula *Az orvos halála* (1963, filmen: 1966), illetve táborátársa, Cseres Tibor *Hideg napok* című, méltán nagy sikerű regényére gondolok (1964, filmen: 1966). Az előbbi egyetlen zsidó hős, Weisz doktor, az utóbbi sok-sok, a Duna jege alá lőtt újvidéki zsidó (és szerb) végzetét hozta tragikusán tapintható közelségbe, méghozzá annak leghalványabb sejtése nélkül, hogy sorsukért bárki más is hibáztatható lenne, mint magyar gyilkosaik. Legkevésbé természetesen ők maguk. Mi több, egy másik népi író, Sánta Ferenc 1963-as regénye, *Az ötödik pecsét* a nyilas időkben üldözött zsidók mentését mint a kor legfőbb erkölcsi parancsát ábrázolta!

(Cseres remeklésének utóéletéhez tartozik, hogy a népi írók feje, Illyés Gyula állítólag nemtetszését üzentte meg Cseresnek, hiányolva a magyarok ellen elkövetett szerb gyilkosságok bevonását a mérlegbe. Cseres sietve elő is állt egy ilyen folytatással.¹³)

Szabó István *Ápa* című filmje (1966) még baloldali ellenálló képében viszi vászonra a holokauszt során zsidósága miatt üldözött orvosédesapját, mégis, a náci és nyilas zsidóüldözést mint zsidóüldözést tematizáló igazmondása ugyanúgy korrodálta a két évtizedes hallgatási tabut, mint Fekete Gyula és Cseres Tibor tisztázó műve, vagy Fábri Zoltán *Két féldió a pokolban* című, úttörőnek mondható, mert már 1961-ben bemutatott filmje. Bacsó Péter forgatókönyve, mely a német őrszemélyzettel az életéért focizó ukrainai magyar-zsidó munkásszázadot jelenítette meg, alighanem azért csúszhatott át a rostán, és készülhetett belőle játékfilm, mert alapötletét egy hasonló témájú szovjet (!) filmből merítette.

Ugyanakkor a hivatalos marxista kritika még mindig csak ósdi ejnye-bejnyékkal tudta fogadni a holokausztnak és a zsidóságnak mint legitim társadalomtörténeti témáknak az újfajta jelentkezését. Pándi Pál 1967-ben például olyan hiteltelen gondolatmenettel „teszi helyére” az akkor még fiatal Sándor Ivánnak a tiszzaeszlári vérváddal foglalkozó, de a náci és nyilas zsidóüldözésre is vonatkoztatható színművét, amely mindenekelőtt tagadja, hogy a kommunisták zsidóügyekben az elhallgatást támogatnák, majd pedig üres ígéretet tesz a probléma „átfogó” megoldására: „Ez a 'kérdés' éppen a marxisták, a kommunisták számára nem lehet 'kényes', hiszen a társadalom marxi programja az antiszemitizmus gyökeres felszámolásának következetes útja... A marxisták vallják egyedül következetesen” – folytatja Pándi –, „hogy az antiszemitizmus nem 'zsidókérdés', hanem társadalmi kérdés, s az emberek közti gyűlölködésnek kedvező társadalmi feltételek gyökeres megváltoztatása biztosíthatja végérvényesen a gyűlölködés megszűnését.”¹⁴

A kádári Magyarország 1967-ben megszakítja diplomáciai kapcsolatait a hatnapos háborúban győztes Izraellel, miközben a kis zsidó állam „huszáros” önvédelmi harca még a zsidók iránt többnyire bizalmatlan magyar tömegeket is elismerésre készítette. Ugyanakkor a kommunista hatalommal kötött hallgatási alku betartása a hatvanas évek zsidó származású értelmiségi köreiben vagy akár a népi írók között már nem alapulhatott, mint korábban, *pártfegyelmén*, hiszen ekkor már csak a hatalmat közvetlenül szolgáló bizalmi emberek (pártközponti vagy miniszteriális kultúrpolitikusok, vezető kritikusok és irodalomtörténészek, lapfőszerkesztők, kiadóigazgatók és más „cenzorok”) számítottak kommunistának – az értelmiségi közrendtől a kádári konszolidáció csak belátó együttműködést várt el, semmi többet. Többek között azt, hogy – amiként a holokauszt zsidó vonatkozásáról is hallgat – lehetőleg ne hánytorgassa fel a szovjet csapatok 1944–45-ös kegyetlenkedéseit, magyar tízezrek munkatáborba vetését („malenkij robot”), az 1956 utáni megtorlást, vagy a szomszédos „testvéri” országok elnyomó politikáját az ottani magyar kisebbségekkel szemben.

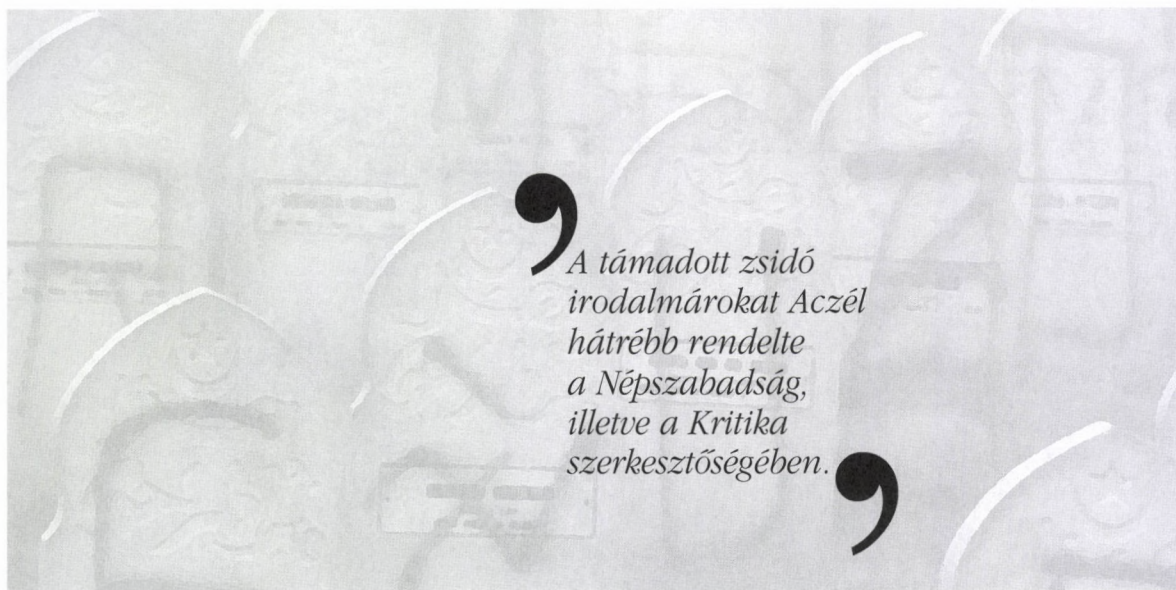
Csak mint további kutatást érdemlő körülményt említem itt, hogy a holokauszt okozta vagyon- és szabadságvesztés *jóvátételével* kapcsol-

atos, ezekben az években tetőző ügyintézés mély hatással lehetett a túlélők zsidó identitására, mégpedig valószínűleg annak újbóli megerősödése irányában. A nyugatnémet hatóságok a jelentkezési határidőt 1965 utolsó napjáig tolták ki, miközben már az első határidőig, 1959 áprilisáig is 66 000 igénylést továbbítottak a magyar hatóságok Nyugat-Németországba.¹⁵ A jóvátételek kis összegűek voltak, és zömmel nem is a túlélőkhöz, hanem egyesítve, bizonyos államilag ellenőrzött zsidó szervezetekhez jutottak el, de a személyes zsidó eredet elkerülhetetlen megvallása a jelentkezési procedúra során, illetve az, hogy Magyarország csak 1973-ban vette fel a diplomáciai kapcsolatokat Nyugat-Németországgal, az egész folyamatot politikai félművészként helyezte. Ki kellene kutatni, hogy mennyire újította fel, ha csakugyan felújította, a jelentkezési procedúra a jelentkezők kapcsolatát a zsidó léttel; mennyire tartották titokban jelentkezésüket (vagyis zsidó származásukat) munka- és lakóhelyükön, sőt családi körben, illetve, hogy milyen számban akadtak olyan túlélők, akik a múltat véglegesen lezáró elhatározásukat nem másították meg azal, hogy jóvátételért folyamodnak.

Kardos G. György *Avraham Bogatir hét napja* című, személyes élményeken alapuló, palesztinai zsidó közegeben játszódó, elementárisan szókimondónak érzett, mert a tabukat nem létezőknek tekintő regénye (1968) alighanem az utolsó szög volt a zsidóságra vonatkozó hallgatási követelmény koporsójában. A népi írók, pl. Veres Péter lelkes elismerését is azonnal kivívta. Más aktuálpolitikai megrázkódtatás, jelesül a csehszlovákiai tavasz eltiprása is közrejátszott persze abban, hogy egységfront képződött szerte az értelmiségi közvéleményben, tekintet nélkül a protagonisták zsidó vagy nem-zsidó származására, amely egységfront a kommunista hatalom egyre nyomasztóbbnak érzett tilalomfát próbálta félrelökni. Ugyanakkor a cenzúrát gyakorló hatalom legemblematisabb kultúrpolitikusai, ha nem is kizárólagosan, hiszen Király István vagy Tóth Dezső is közéjük tartozott, ekkor zsidó származásúak voltak (Aczél, Szirmai, Pándi, Szabolcsi, Nagy Péter, Rényi, Kardos György, Nemes György stb.). Témánk szempontjából az a legfontosabb, hogy kiviláglott: a holokausztra és a zsidóságra vonatkozó hallgatási követelmény (amint a többi tilalomfa is) a *hatalom* önvédelmi ácsolatához tartozik, nem pedig a közrendű magyar társadalom bármelyik, zsidó vagy nem-zsidó szegmensének érdekszeréhez.

(Ebből a szempontból is tanulságos az egykori emblematisz marxista kultúrpolitikus-filozófus, Lukács György zömmel zsidókból összetevődő tanítványi körének vehemens részvétele, nem-zsidó eszmetársakkal együtt, a tilalomfák elleni mozgolódásban. Közös fellépésüket Aczél György éppen eltérő származásuk kidomborításával próbálta fékezni.¹⁶)

Elérkeztünk tehát a hivatalos hallgatási követelmény feloldódásához. Itt az ideje, hogy végetül megvizsgáljuk, hozzájárult-e, amíg érvényben volt, mint azt Karády Viktor hiposztázálta, a zsidó kommunisták társadalmi integrációjához, beolvadásához a nem-zsidó népességbe? Megállapíthatjuk, hogy a holokausztban való érintettség és általában a zsidó eredet elrejtése a húszéves, hivatalosan ösztönzött hallgatás során *a legkisebb mértékben sem* járult hozzá a zsidó

„A támadott zsidó irodalmárokat Aczél hátrébb rendelte a Népszabadság, illetve a Kritika szerkesztőségében.”

kommunisták társadalmi integrációjához, mégpedig annál kevésbé, minél közvetlenebbül vettek részt a társadalom irányításában, a hatalomban, és minél többször hangsúlyozták nyilvános megszólalásaikban, hogy eljárt az idő az emberek faji megkülönböztetése fölött, hiszen csakis osztály-hovatartozásuk lehet mérvadó.

A népi írótabor két részletben (1972 novemberében, majd 1974 kora nyarán, közvetlenül Aczél György „bukásnak” tűnő pozícióváltása után) támadást intézett néhány kiemelt kultúrpolitikai pozíciót elfoglaló zsidó irodalmár (Rényi, Pándi, E. Fehér Pál és Nemes György) ellen. Ez a támadás meglehetősen ravaszsgal éppen a holokausztban való érintettségükkel, „életre szóló sértettségükkel” indokolta, hogy akármilyen jó szándékúak egyébként, alkalmatlanok pozíciójuk betöltésére, a nem-zsidó magyar érdekek, pl. a határon túli kisebbségek érdekeinek méltányos tekintetbe vételére „Az ember jóra születet – mondotta az írószövetség 1974. május 24-i választmányi ülésén a vezérszónoklatot elvállaló Sánta Ferenc –, ha csak nem hord egy életen át feloldhatatlan sértettségét.”¹⁷

Bonyolította a helyzetet, hogy még az MSZMP 1973. januári ideológiai párttervezletén Sütő Gábor pártközponti külügyi munkatárs is megvádolta az aczéli kultúrpolitikát a „zsidó befolyás” iránti engedékenysége miatt¹⁸, noha mind Aczélról, mind a népiektől támadott irodalmárokról köztudott volt, hogy kerültek és másokban is korlátozni próbálták a zsidó identitás bármilyen nyilvános kifejezését. Olyan „botlásokat” tett szóvá Sütő (aki a rendszerváltás után a MIÉP prominens alakja lett), mint Marc Chagall budapesti kiállításának, a *Hegedűs a háztetőn* c. musical bemutatásának vagy Darvas Lili filmes és színpadi visszatérésének az engedélyezése. Kádár emiatt is dönthetett Aczél más pozícióba helyezéséről.¹⁹ Ez a párton belüli antiszemita támadás minden bizonnyal fokozta a népi írók hasonlóan antiszemita, csupán ügyesebb, mert a holokauszt miatti „sértettség” érvébe burkolt fellépésének eredményességét.

A támadott zsidó irodalmárokat Aczél hátrébb rendelte a *Népszabadság*, illetve a *Kritika* szerkesztőségében. Az *Élet és Irodalom* főszerkesztői tisztéről 1974 októberében lemondó Nemes György önéletrírásában arról is beszámol, hogy mint utólag megtudta, 1974 nyarán Illyés,

Németh László és néhányan mások Lipták Gábor balatonfüredi villájában szóvá tették, „milyen lehetetlen helyzet, hogy a budapesti színházak igazgatói egytől egyig zsidók”. (Más beszámoló szerint itt is megismétlődött e zsidó színházi emberek „sértettsége” mint méltányos ítélőképességüket kizáró vádpont.²⁰) A jelenlevő Déry felesége azonnal odatelefonálta Aczél, „de kiderült – írja Nemes –, hogy egy olyan helyzetben, amikor az illetőt is támadták [ti. Moszkvából: H. M.], nem lehet azt várni: visszaveri az indulatos támadásokat.”²¹

A támadást intéző népi írók hangsúlyozták, hogy nem a szocialista irodalom ellen, hanem annak érdekében lépnek fel; az antiszemizmus vádjá alól pedig némelyikük zsidótárgyú munkássága, pl. Fekete Gyula vagy Sánta Ferenc említett regénye, illetve Kiss Ferenc Radnóti hazafiságáról írt tanulmánya²² menthette fel őket. Az a tény, hogy kizárólag nagy hatalmú zsidó értelmiségiek eltávolítását követelték, ideig-óráig közös platformra hozta őket a zsidó „kultúr-cézárók” ellen más okokból, de hasonló intenzitással lázadó zsidó ellenzékiekkel, megrögzött „aláírókkal”, mint például a Lukács-iskola tagjaival. Ez a közös platform azonban, ismét megingatva a zsidó értelmiségiek lehetséges társadalmi integrációjának tézisé, mint tudjuk, erősen átmenetinek bizonyult.

Az egységfront zsidó értelmiségi tagjaira, Lukács tanítványi körére és más zsidó értelmiségiekre, pl. Konrád Györgyre nem csupán a kommunista hatalom sújtott le párthatározatával 1973-ban, hanem áttételesen maga a népi írótabor is. A zsidó kultúrpolitikuskok „feloldhatatlan sértettsége” mint vádpont ugyanis *gondolatilag a közrendű zsidó értelmiségiekre is kiterjeszhető volt*, hiszen – mint azt pl. Gera György *Terelőút* c. 1972-es, majd Ember Mária 1974-es, *Hajtűkanyar* c. dokumentumregénye kétségtelenné tette – bennük is lerázhatatlan „sértettség” munkál, amikor előbbre valónak érzik a holokausztban megtizedelt magyar zsidóság, mint a nem-zsidó népesség megpróbáltatásainak ábrázolását.

Ilyen körülmények között vetett véget a holokausztról és a zsidóságról való irodalmi hallgatásnak 1975-ben – immár a kimagasló irodalmi értékek világában – Kertész Imre mesteri regénye, a *Sorstalanság*.

HERNÁDI MIKLÓS

JEGYZET

- 1 Karády Viktor: *Túlélők és újrakezdők. Fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után. Múlt és Jövő, Bp. 2002. 256.*
- 2 Idézi Révész Sándor: *Aczél és korunk. Sik Kiadó, Bp. 1997. 30.*
- 3 György Péter: *Apám helyett, Magvető, Bp. 2010.*
- 4 A szovjet hatásokról valamivel bővebben: Miklós Hernádi: „Unlearning the Holocaust. Recollections and Reactions”. In: Braham, Randolph L. – Attila Pók (eds.) *The Holocaust in Hungary Fifty Years Later. Columbia University Press, N.Y. 1997. 667–668.*
- 5 Révész: i. m. 21, 45, 23.
- 6 Gosztonyi Péter 1974-es cikkéből idéz Braham, Randolph L., *A magyar holocaust. Gondolat – Blackburn, Bp. – Wilmington, 1988. II. köt. 328. Az én kiemelésem: H. M.*
- 7 Fehér Lajos: *Igy történt. Magvető, Bp. 1978. 316–320.*
- 8 Révai József: *Élni tudunk a szabadsággal. Szikra, Bp. 1949; Rákosi Mátyás, Építjük a nép országát. Szikra, Bp. 1955 (2. kiad.), A szocialista Magyarországért. Szikra, Bp. 1955 (2. kiad.).*
- 9 Rákosi: *Építjük... 147.*
- 10 Az ő pályájuk élesen cáfolja a „zsidó öszszetartás” mítoszt, hiszen 1953-tól egy „nemzeti” kommunista vezető, Nagy Imre híveiként szegültek szembe a Rákosi-féle zsidó vezetői garnitúrával.
- 11 Ez az igyekezet magyarázza a Szovjetunióban Jevgenyij Jevtusenko nem kevesebb, mint 30 000 ukrániai zsidó 1941-es lemészárlását tematizáló holokausztpoémájának, a *Babij Jarnak* a kezdeti betiltását (1961).
- 12 Nagyon jellemző, hogy ez a vád egyszer sem érte azokat a nem-zsidókat, akik mündéban és fegyverrel, de hasonlóan birkatúrrel hagyták magukat elhajtani a szovjet frontra. A zsidók hibázatásának effajta szelektivitására 2011. szeptember 1-jén Gadó György szíves szóbeli megjegyzése hívta fel a figyelmemet.
- 13 Faragó Vilmos szíves szóbeli közlése, 2011. július 13.
- 14 Pándi Pál: *Kritikus ponton. Szépirodalmi, Bp. 1972. 652, 654. Pándi cikkére, amely eredetileg a Társadalmi Szemle 1967-es folyamában jelent meg, Földes Anna tanulmánya hívta fel a figyelmemet: „A holokauszt a magyar (próza)irodalom tükrében”. In: Braham, Randolph L. (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról I. Balassi Kiadó, Bp. 2001.**
- 15 Braham, Randolph L.: *A magyar holocaust. I. kiadás, II. köt. 466-468.*
- 16 Eörsi Istvánnak a 168 óra 1992. február 25-i számában megjelent interjúja („A manipuláció nagymestere”) a következő példát említi: Aczél „állítólag a Charta 77 aláírása után azt mondta volna Csoórinak: – Maga mit keres ezek között a zsidógyerekek között? – És azt mondta Hellenek: – Hát maga olyan antiszemitaikkal, mint Csoóri, ir alá közös dokumentumot?”
- 17 Révész: i. m. 226.
- 18 Sütő antiszemita fellépésére Agárdi Péter szíves 2011. szeptember 19-i tájékoztatása hívta fel a figyelmemet.
- 19 Vö. Standeisky Éva: „Antiszemizmus a Kádár-korban”. *Kritika*, 2011/4.
- 20 Faragó Vilmos szíves szóbeli közlése, 2011. július 13.
- 21 Nemes György: *Rádás. Magvető, 1989. 413. Fokozhatta ekkoriban a szovjet vezetőnek a zsidókkal kapcsolatos ingerültségét, hogy 1973 kora őszén Izrael megszegyenítő vereséget mért az ellene szovjet fegyverekkel támadó arab államokra.*
- 22 Kiss Ferenc: „Radnóti patriotizmusa”. In.: *Művek közelről. Magvető, Bp., 1972.*